

Алашорда үкіметіне, Алаш партиясына 100 жыл

Патшалық биліктің жойылып елде қос өкіметтік тәртіптің орнатылуы бүкіл елдегі, оның ішінде Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдайды түбірімен өзгертті. Отарлық езгіде болып келген қазақ халқы патшаның тақтан құлауы, жаңа тәртіптің орнауы туралы хабарды зор қуанышпен қарсы алды. Ақпан революциясының жеңісі қоғамға көптеген демократиялық бостандықтарды бергендігін түсінген қазақ зиялылары оның мұраттарын іске асыруға үлкен күш-ымыспен кіріседі. Бұл уақытта алдарына ұлттық-мемлекеттік тәуелсіздік үшін күрес мақсатын қойған ұлт зиялыларының қызметінде мүлдем жаңа кезең басталған болатын. Сөйтіп, ақпан революциясынан кейін Алаш қозғалысы қазақ халқының біртұтас ұлт-азаттық қозғалысының құрамдас бір бөлігі әрі заңды жалғасы болып табылады.

Ақпан революциясынан кейінгі кезеңде де «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан қазақ зиялыларының ұлт мәселесіне қатысты бастамаларды өз мойнына алғандығын байқаймыз. Осыған байланысты «Қазақ» газеті 1917 жылғы 223-санында Минскідегі бұратана бөлімінде жүрген Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, М.Есболов, Т.Жаманұлынов, Н.Төреқұлов, Ш.Бекмұхамедов, А.Кенжин бастаған барлығы он бес қазақ азаматының елдің барлық өңіріндегі белгілі адамдардың аттарына жолдаған жеделхатты жариялаған. Жеделхат жолданған адамдардың ішінде Чернявтегі Тынышбаев, Петропавлдағы Көсемісов, Тлеулин, Омбыдағы Тұрлыбаев, Павлодардағы Сәтбаев (Әбікей), Семейдегі Мәрсекөв, Тұрағұл Құнанбаев, Қарқаралыдағы Ақпаев, Смахан Бөкейханов, Ақпай, Ойылдағы Халел Досмұхамедов, Бөкей Ордасындағы Ш.Бөкеев, Б.Құлманов, М.Шомбалов, М.Шолтыров, Б.Ниязов, Бірғыздағы Шонанов, Қокандағы Ақасев, Өндіжандағы Қожықов, Торғайдағы Алмасов, Қаралдин, Тоқтабаев және басқа қазақ зиялылары бар еді.

Жеделхаттың мазмұнында былай делінген: «Ресейдегі барша халыққа ағайындық, теңдік, бостандық күні туды. Жаңа құрылған үкімет дүкенін сүйеу үшін қазаққа ұйымдасу керек. Жаңа құрылған ел бағу дүкенін нығайту үшін тегі басқа барша халықтармен үйір боларға керек. Учредительное Собрание сайлауларына қазақ болып қамдану керек. Жарамды жақсы адамдарын ауызға ала беру керек. Енді араздық, ынтық, дау, жанжал, талас, партиялық сыйыспауларды тастау керек. Көксерлік жұмыстарың – бірлік, адалдық болсын! Жер мәселесін де қозғап, тезірек қолға ала беріңдер. Біз қалайтын патшалық түрі – демократическая республика, яғни мал өсіріп, егін салып, жерге не боларлық түрі.

Құдайдан басқа ешкімнен қорықпаңдар! Түзулікпен іс етіңдер, жаңа үкіметті сүйеңдер, министрствоның азық-түлік ісінде жүрген уполномоченныйлары мен өзіміздің майдандағы жұмысшыларымызға болысыңдар! Халықтың көңілін біліңдер!».

Елдегі саяси өзгерістер барысына өз тілектерін білдірген Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов үшеуі қол қойған «Алаш ұлына» атты үндеуін жазып халыққа таратқан. Бұл үндеуде мынадай сөздер бар болатын: «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше күл едік, енді бұл күн теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз үкімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас сапарға кетті. Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында ескі үкіметпен алысып, дарға асылып, оққа ұшып, басы айдауға, малы талауға түсіп жүрген сабаздар жасымай, бірі кемісе, оны артылып, ақырында Ресей қол астындағы халықтардың бәріне: дің, ұлт, тіл айырма-сына қарамай, азаттық әперді. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өңімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген құдайға мың шүкіршілік! Бұл бостаншылық кілтін ашқан ерлерге сансыз рахмет! Бұл күнде жұрттың бәрін туысқандай тең қарайтын, ешкімді алаламайтын жаңа үкімет сайланды. Бұл үкімет күшейсе, біздің

де күшейгеніміз, бұл үкіметтің күші кемісе, біздің де тілегіміз босқа кеткені. Біз қазіргі әділ үкімет, азат Ресеймен бір тілекте, бір кемелдеміз, кемелдегіміз жаны бір. Ресейге бұрын жанымыз ашымайтын еді, қабырғамыз қайыспайтын еді, енді орыс халқының өзімен тереземіз тең болған соң жақсылығына сүйінеміз, жамандығына күйінеміз. Тілек бірге болған соң, тірі болсақ бір төбеде, өлсек бір шұқырда болуымыз керек. Жұрттың бәрі осылай бірігіп тізе қосып, қайрат қылғанда ғана азат халық бола аламыз. Соның үшін жаңа үкіметке қолдан келген көмегімізді аямауымыз керек. Ұйымдасып, жаңа үкіметтің күшеюіне қызмет қыламыз, кешікпей ашылатын Учредительное Собрание Һәм Г.Думада бәйге қосылып, жүлде алып, халқымыздың бақ-берекесіне жол ашалаық. Осылайша ұлт-зиялылары ақпан революциясына қатысты пікірлерін білдіріп, алаш азаматтарын жаңа үкіметті қолдау арқылы қазақ халқының мақсат-мүддесі үшін қызмет етуге шақырған. Қазақ жерінің тәуелсіздігін, елінің егемендігін ойлаған ұлт-зиялыларының қазақ халқының тағдырында ең жауапты күндердің туғандығын үлкен жауапкершілікпен сезінгендігі байқалады.

Жүсіпбек Аймауытовтың «Сарыарқа» газетінде жарияланған «Түр, Бұқара! Жыл кедей! Ұмтыл жастар!» деген макаласында: «Біздің кара халық бұ теңдік, бұ бостандық кімге келген теңдік, бостандық немене-ге болған бостандық екенін әлі білген жоқ сияқты. Әуелі сөзге бостандық берілді. Не сөйлесек ауызға қағатын кісі жоқ... Бостандық бас қосып, науқан қылып, ұйым жасап, бірлесіп іс қылуға берілген бостандық... Жиырмасыншы ғасырдың жастары, жаңа заманның адамдары барсыңдар ма? Қайласыңдар? Мұндай заманда атқа мініп іс қылмағанда қайда істейсіңдер? Бар болсаңдар істейтін істерің мынау: мұғалім-учитель, болмаса жоба білетін жас жігіттер басшы болып кара бұқараның басын қосып, «Бұқараның ұйымы» деген ұйым жасау керек. Бастаушы болса, қостаушы табылады. Қорқатын, қорғанатын заман емес... Ұйымның бітіретін жұмыстарын қысқаша көрсетейін: - Бұқараға теңдік әперу жолында бас қосып, түсіндіріп, партияны тоқтату, комитеттің істелген жұмысын бақылау, халыққа алым-шығынды әділдікпен салдыру. Елге пайда келтіру жолында мектеп, уақ қарыз серіктігі, потреби-тельный ләпкелер ашу, ұрыны тию, уездной Һәм областной комитеттермен хабарласып, не жұмыс болса халыққа таратып Һәм елдегі жұмысты комитеттерге білдіріп тұру. Ұйым жасауға кісінің саны шарт емес. Ал, жастар! жігерленбей, сілкінбей, кара бұқарамыздың есі кірмей, ақыл да, білім де күштеде, жуанда деп бағына берсек іс бітіре алмаймыз. Іс бітіре алмасақ табанды, іргелі халық болуымыз кәдік. Ұйым ашқандар областной комитетке білдірсін. Сұрайтын сөзі болса «Сарыарқа» газетінің басқармасына жазып тұрсын», - деп жастарды, барша зиялы қауымды бостандық, теңдік алу жолында бірлесіп ұйым құруға, ортақ іске жабыла қызмет етуге шақырды.

Ресейдегі саяси төңкеріске байланысты наурыз айының оныншы жұлдызынан бастап облыс, уез, болыс және ауылдарда ескі құлаған үкіметтің орнына жаңа Уақытша үкіметтің басқару орындары қалыптаса бастайды. Бүкіл Ресей сияқты Қазақстанда да ол

билік орындары алғашқы кезеңде Азаматтық комитеттер (Гражданский комитет) есебінде пайда болады. Бұл комитеттермен бір мезгілде стихиялы түрде облыстық, уездік және болыстық деңгейде Қазақ Азаматтық комитеттері қалыптаса бастайды. Қазақ комитеттерінің өкілдері облыстық және уездік Азаматтық комитеттердің атқару органдарына мүше болып енеді. Қазақ комитеттері ұлт-азаттық қозғалыстың ақпан революциясынан кейінгі кезеңдегі даму нәтижесі, оның өзінің түпкі негізгі мақсаты – мемлекеттік еркіндікке ұмтылысының табиғи көрінісі, ұлттық мемлекет болуға жасаған алғашқы қадамы болатын.

Облыстық және уездік Қазақ комитеттерінің қалыптаса бастағандығы туралы алғашқы хабарлар «Қазақтың» 1917 жылғы 17 наурыз күнгі санында жарияланады. Олардың бірінде Орал қаласында 10 наурыз күні ел өкілдерінің жиналысы болып, елдің тыныштығын, бүтіндігін сақтау үшін және әскер мен халыққа азық дайындау мақсатында облыстық Қазақ комитеті құрылып (төрағасы Г.Әлібеков), ол комитеттен Орал облыстық Азаматтық комитетіне мүшелікке Дәулетшах Көсеғалиев, Ғабдолла Әлібеков және II Дума депутаты Б.Қаратаевтың сайланғаны жөнінде айтылған.

11 наурызда облыстық Қазақ комитеттері Семейде (төрағасы Р.Мәрсекөв) және Омбыда (төрағасы Е.Итбас), ал осы айдың соңына қарай Алматыда (төрағасы И.Жайнаков) жұмыс жасай бастайды. Семей облыстық қазақ съезінің хаттамасында Қазақ комитетінің құрылуына байланысты «комитет ескі, шіріген билік құлап, енді халықтың өзіне тез революция жөнестерін бекітіп және оны аяғына жеткізу үшін ұйымдасу қажет болған кезде революциялық төңкеріс жолымен пайда болды», - деп көрсетілді. Ал комитеттің негізгі міндеті қазақ жұртының күшін біріктіріп жолға салу, жаңа биліктің ел басқару ісін нығайту, халыққа болып жатқан өзгерістерді уақытында жеткізіп, күнделікті туып отырған түрлі мәселелерді шешуге жұмылдыру еді.

Наурыз айының ортасына қарай Торғай облыстық Азаматтық комитеті құрылып, оның құрамына енгендердің арасында А.Байтұрсынов, Н.Бегімбетов, С.Кәдірбаев және М.Тұңғачин бар еді. Комитет Торғай облысы азаматтарына үндеу қабылдап, онда жергілікті жерлерде тәртіп сақтау қажеттігін, соғысты жеңіске жеткенге дейін жүргізу үшін үкіметке көмек беру керектігін айтып «сөзловисілік, таптық, партиялық және діни қырқысуға» шек қоюға шақырды.

1917 жылдың көктем және жаз айларында қоғамдық өсу және нақты өзгерістерді күту барысында қазақ ұлтының маңызды саяси және әлеуметтік-экономикалық талаптарын қалыптастырған және олардың топтасуына, әлеуметтік тіректерінің кенеюіне әкелген облыстық қазақ съездері өткізілді. Анағұрлым ірілері I Торғайлық (Орынбор, 2-8 сәуір, 300 делегаттан астам, төрағасы А.Байтұрсынов), I Жетісулық (Верный, 12-13 сәуір, 81 делегат, төрағасы И.Жайнаков), I Оралдық (Орал, 19-22 сәуір, 800 делегаттан астам, төрағасы Ж.Досмұхамедов), Омбылық (Омск, 25 сәуір – 5 мамыр, 150 делегатқа жуық, төрағасы А.Тұрлыбаев) съездер болды. Торғай съезіне сондай-ақ Ақмола, Семей, Сырдария облысының, Бөкей Ордасының делегаттары қатысқан.

Қазақ зиялыларын басын қосқан бұл жиылыстар жаңа билікті қолдап, соғыстың жеңіске жеткенге дейін жалғасуын, жергілікті басқару жүйесін жоюды және земстваны енгізуді, ана тілінде жалпыға бірдей ақысыз білім беруді, тұрғындардың діни қажеттіліктерін қанағаттандыруды талап етеді. Олардың шешімдерінде жер мәселесі ерекше орын алған. Құрылтай жиналысының шешімдері негізінде қазақтардың өздерін жерге орналастырғаннан кейін ғана жерлерді алуды, оған дейін қоныстанушылар иемденбеген жерлерді тез арада қайтаруды ұсынған. Сөйтіп, елдегі демократиялық өзгерістерге орай ұлт-зиялылары қазақ елін басқарудың тиімді жолдарын қарастыра бастаған. Мәселен, қазақ комитеттерінің құрылуы ұлттық мемлекеттік тәуелсіздікке жетудің бір амалы болса, қазақ съездері қоғамдағы кезек күттірмейтін мәселелерді талқылайтын жиылысқа айналған еді. Елде демократиялық процестердің жандануы қазақ зиялылары мен қазақ жастарының саясат сахнасына шығып,

қазақ халқының саяси-құқықтық, мәдени-ағартушылық қажеттіліктерін жүзеге асыру мақсатында қоғамдық ұйымдарға топтасуына ықпал етті.

1917 жылғы Ақпан революциясының нәтижесінде Алаш Орда үкіметінің және Алаш партиясының құрылуына негіз жасалды. Қазақстанның барлық облысынан дерлік өкілдер қатысқан I Бүкілқазақ съезі 1917 жылы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында өтті. Күн тәртібінде 14 мәселе қаралды: мемлекеттік басқару жүйесі, автономия, жер мәселесі, милиция ұйымдастыру, земство, халыққа білім беру, сот, дін мәселелері, әйелдер құқы, Құрылтай жиналысын шақыру және оның қазақ облыстарындағы сайлауына дайындық, бүкілресейлік мұсылмандар съезі, саяси партия құру, Жетісу облысындағы оқиға, қазақтардың Киевте өтетін Бүкілресейлік Федеративтік кеңеске және халыққа білім беру мәселесі бойынша Петроградта ұйымдастырылатын комиссияның жұмысына қатысуы. Делегаттар басты назарды ұлттық автономия, жер, Құрылтай жиналысы сайлауына дайындық, ұлттық саяси партия құру мәселелеріне аударды.

«Алаш» ұлттық-демократиялық партиясының бұқара жұртшылық мойындаған көсемі Әлихан Бөкейханов саналды. Партия қатарына ғылыми-шығармашылық интеллигенцияның көрнекті өкілдері, сондай-ақ мұғалімдер мен мемлекеттік мекемелердің орта және төменгі буын қызметкерлері де кірді. Олардың қатарында А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, М.Тынышбаев, И.Жайнаков, Ә.Ермеков, Ж.Ақбаев, О.Әлжанов, С.Аманжолов, Е.Омаров, С.Қалдыбаев, М.Есболов, Б.Құлманов, Т.Ибрагимов, А.Тұрлыбаев және басқа Алаш азаматтары болды. «Алаш» партиясының басшылары мен мүшелері либералдық, ұлттық-демократиялық құндылықтарды қолдай отырып, қазақ халқын отарлық езгіден азат ету мүддесі төңірегінде топтасты.

Қазақ революциясынан кейінгі қиын жағдайдан шығу жолын іздеуі үшін Алаш партиясының басшылығы II Бүкілқазақ съезін шақыруды ұйғарды. Съезд Орынборда 1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында өтті. Съезге қазақтар мекен ететін – Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Ферғана, Сырдария, Каспий бойы және Астрахан губерниясына қарасты Бөкей Ордасынан 80-нен астам делегат қатынасты.

Съезд президиумына Бақтыгерей Құлманов (төраға), Әлихан Бөкейханов, Халел Досмұхамедов, Әзімхан Кенесарин, Ғұмар Қарашев (төрағаның серік-орынбасары) және құрамына Дәулетше Күспекалиев, Міржақып Дулатов, Сейтқазым Қалдыбаев кірген секретариат сайланды. Съезде елдегі күрделі қоғамдық-саяси жағдай талқыланып, Сібір, Түркістан автономияларымен одақтасу, қазақ автономиясын құру, милиция, Ұлт Кеңесі, оқу ісі, ұлт қазынасы, муфтилік мәселесі, халық соты, ауылдық басқару, азық-түлік және т.б. мәселелер қаралды.

Съезд Алаш автономиясын құру туралы шешім қабылдап, оның құрамына Бөкей Ордасы, Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары, сондай-ақ Каспий сырты облысындағы, Алтай губерниясындағы қазақтар тұрған аудандар енгізілді. Автономияның атқарушы органы ретінде 25 мүшесі бар Ұлт Кеңесі – Алашорда үкіметі құрылды. Съезде үкіметтің 15 мүшесі сайланды, ал 10 орын басқа ұлт өкілдеріне қалдырылды. Көп дауыс алған Ә.Бөкейханов Алашорда үкіметінің төрағасы болып сайланды.

Қазақ елін басқару құқына ие болған Алашорда үкіметі және Алаш қайраткерлері азамат-соғыс жылдары саяси күштермен күресе отырып, егемендікке қол жеткізуге тырысты. Алаш қайраткерлері азаттық жолындағы саяси күрестері арқылы қазақ елінің болашақтағы тәуелсіздігіне тарихи алғышарттар жасап кетті. Осыдан 100 жыл бұрын құрылған Алашорданың бүгінгі бейнесі – қазіргі Тәуелсіз Қазақстан. Ал бүгінгі Қазақстанның алып жері Алаш арыстарының аманаты деуге болады. Алаш қозғалысын тәуелсіздіктің тарихи бастауы, идеялық негізі ретінде қарау керекпіз.

Есқайрат ХАЙДАРОВ,
Қазақстан тарихы және ӘГП
кафедрасының аға оқытушысы, тарих
ғылымдарының кандидаты